

N. KIS TÍMEA

„Olyan Istent ... hordoznak a lelkükben, amilyent meg is festettek” Illusztrációk két 16. századi antitrinitárius kiadványban

Az 1560-as évek második felében Krisztus preegzisztenciájának, ezáltal a Szentháromság viszonyrendszerének kérdése került a viták középpontjába mind az erdélyi, mind a lengyel antitrinitáriusok között;¹ Dávid Ferenc (1520 k.–1579) unitárius püspök például ebben az időszakban több mint tíz e kérdéskört tárgyaló munka szerkesztésében is részt vett. Ezek közül egyik legfontosabb a *De falsa et vera...*² címmel Rafael Hoffhalter gyulafehérvári nyomdájában kiadott, nemzetközi felháborodást keltő latin nyelvű mű. Dudith András püspök már 1568. április 9-én tudósítást küldött róla Habsburg Miksa királynak; írásához csatolta „imagines in ludibrium Trinitatis” megjelöléssel a könyv fametszetekkel illusztrált íveit is.³

A kötet összeállítóinak célja a nemzetközi szintre való kilépés lehetett; közönsége ennek megfelelően inkább a tanultabb, a teológiai vitákban jártas világi és egyházi személyekből állt. A munka a közép – európai unitárius tanok összegzéseként készülhetett; az unitarizmus hívei és ellenfelei egyaránt hivatkoztak rá; téziseit több külföldi egyetem is bírálta a Szentháromság-tagadás elleni disputációk alkalmával.⁴

A szerkesztők két könyvre, egy kilenc fejezetből és egy hosszabb, tizenöt fejezetből álló egységre osztották művüket. Az első könyvben helyezték el a háromságra vonatkozó hamis tanok keletkezésével, illetve ezek kritikájával foglalkozó szövegeket, míg a második elsősorban a pozitív tantartalmazó részekből áll. Az egyes fejezetek szerzőit a kötetben nem nevezték meg, így azokra a vendégszövegekből és a kontextusból lehet következtetni. A kiadvány negyedik fejezetében jelentek meg a Szentháromságot kigúnyoló fametszetek, melyekhez a szerzők rövid értelmező szövegeket is illesztettek.

Hasonló célú, Erdélyben megjelent Szentháromság-tagadó metszetillusztrációkról más forrásból is tudunk. Császmái István gyulafehérvári unitárius prédikátor egy vitairatában így tisztázta bizonyos Szentháromság-tagadó képek kinyomtatásának vádját: „Thordai András dévai plébános e napokban valami írását bocsátotta ki, melyben erősen kárhoztat engemet, hogy én az Antichristus képeit, melyekkel az ő tudományát a szegény együgyű községnek szívébe behintette, kinyomtatam.”⁵ Az irodalomtörténészek között vita tárgya, hogy az 1567-es, mára csak utalásokból ismert Császmái-féle vitairatban szereplő metszeteket adták ki újra az egy évvel később megjelent *De falsa et vera...*-ban, vagy azok eredetileg is az utóbbi kiadványba lettek szánva, és csak annak 1567-es előkészítési munkálatai során vették át, és adták ki Császmái kötetében a Szentháromság-ábrázolásokat.⁶ Balázs Mihály véleménye szerint⁷ az utóbbi lehet helyes, hiszen a *De falsa et vera...* nemzetközi szereppel bíró rangosabb kiadvány, mint Császmái vitairata.

A kérdésre amúgy sem adhatunk pontos választ. Császmái ellenfelétől, Thordai Andrástól is csak arra következtethetünk, hogy a prédikátor kiadványában voltak Szentháromságot kigúnyoló metszetek, de hogy ezek pontosan megfigyelhetők a *De falsa et vera...* kötetben szereplőkkel, legalábbis annak minden ábrája szerepelt-e Császmái kiadványában, nem tudhatjuk. A kérdést tovább árnyalja, hogy 1569-ben Heltai Gáspár kolozsvári nyomdájában megjelent a Dávid és Giorgio Blandrata szerzőpáros *Refutatio Scripti Georgii Maioris*⁸ című kiadványa, melyben három, a *De falsa et vera...*

1. kép: Winchesteri Szentháromság Máriaival és a Gyermekkel. London, British Museum. 11. század eleje

kötettől eltérő, de hasonló rendeltetésű Szentháromság-ábrázolás található.⁹ Esetünkben azonban elégséges csupán azt figyelembe venni, hogy az ilyen típusú illusztrációk az általunk ismert erdélyi emléanyagban kizárólag 1567 és 1569 között jelentek meg.¹⁰

A *De falsa et vera...* negyedik fejezetében nyolc metszetillusztráció található;¹¹ mindegyikhez rövid megjegyzést, magyarázatot is illesztettek. A fejezet előszava mintegy a képi vállalkozás összegzésének is felfogható: „Hogy mit szült az egy lényegről és három személyről szóló szofista tanítás és milyen Istent tisztelt eddig a pápaság, íteld meg az alábbi közölt képmásokból.”¹² Ezt a „megítélést” befolyásolando az egyes ábrázolásokat a következő jelzőkkel illették: szörnyű képek, háromarcú bálvány, monstrum, pompás dicséretben sokszor megénekelt nevetséges csinálmány, Antikrisztus torzszüleménye, az alvilágból visszahívott szörnyeteg avagy „az Antikrisztus cerberusai és a pápisták istentelen bálványai, amelyeknek mérget némán, süketen és vakon ettük mind a mai napig.”

A két vizsgált kiadványban a Notgottes kivételével szinte az összes fontos Szentháromság-ábrázolás megjelenik. Ezek jelentős része eredetileg a keresztény ikonográfia hagyományos ábrázolástípusai közé tartozik; ezért csak a szövegkontextus veti fel a metszet gúnyos jellegét (ilyen például az Ábrahám és a három angyal típusból eredeztethető metszet). Az illusztrációk másik csoportja a hagyományos ikonográfiai típusok különös jellemzőit erősíti fel és teszi nevetségessé a kép és a szöveg egymásra utalásával (ilyenek a tricephalus és trifrons

ábrázolások). Végül a hagyományos ikonográfiai típusokon túllépve, azokat kiegészítve valószínűsíthetően eredetileg is a Szentháromságot gúnyoló céllal készült ábrázolások különíthetők el (mint a Jelenések könyve Babiloni Szajhájának alakja a pápaságra és a Szentháromságra utaló jegyekkel).

Az összegyűjtött képtípusok ironikus megjelenítői lehetnek annak az anomáliának, hogy a Háromságot jellemző fogalmaknak¹³ sok esetben egy-egy jellemzőjét tudták csak kiemelni a képzőművészeti hagyományban, például a Három angyal típus kellően érvényre juttatta a hármasságot, de az egységet nem. Így ezek kiküszöbölésére egyre újabb kényszerű képi formák jelentek meg; elég csak a winchesteri, Máriával és a gyermekkel ábrázolt Szentháromságra¹⁴ (1. kép) vagy Luca di Tomme Trinitas-Gnadenstuhl-táblaképére¹⁵ (2. kép) gondolnunk.

Az egyes típusok torz jegyei és túlzásai ellen azonban nem kizárólag a protestáns felekezetek emelték fel a szavukat. Antonius firenzei érsek (1389–1459) és Johannes Molanus (1533–1585) lövni teológiaprofesszor is bírálta a Szentháromság egyes ábrázolástípusait. Molanus felvetette, hogy az egyházatyák által minden részletében nem kanonizált és előírt ábrázolási típusok is okozhatják a festők (és a megrendelők) következtetlenségét, így téves képtípusok kialakulását. VIII. Orbán pápa 1628-ban eretneknek nyilvánította és megtiltotta a tricephalus és trifrons ábrázolásokat, mivel azokat torznak, természet- és keresztényellenesnek tartotta, olyannak, melyek félreérthetővé teszik a Szentháromságot. Végül XIV. Benedek 1745-ben kiadott bullája rögzítette a Szentháromság egyház által engedélyezett négy ábrázolástípusát.¹⁶ Kimondta, hogy az ábrázolások módját Isten a megjelenések által meghatározta, ezért újat kitalálni vagy a meglévőt megváltoztatni nem szabad.¹⁷

E tanulmány célja a továbbiakban az antitrinitáriusok ezirányú reflexióinak bemutatása a *De falsa et vera*, valamint a *Refutatio Scripti Georgii Maioris* összesen tizenegy metszetillusztrációjának és azok provenienciájának rövid, a terjedelmi korlátok miatt csupán vázlatos ismertetésével.

2. kép: Luca di Tomme: Gnadenstuhl. San Diego, Timken Museum of Art. 1360 körül

3. kép: Tricephalus Szentháromság. Fametszet, 67×45 mm. *De falsa et vera*. Gyulafehérvár 1568

Az első metszet

Az első ábrázoláson egy megemelt talapzaton álló, dicsfény-nyel övezett büszt látható, ahol a nyakon ülő három szakállas férfifejet egy közös korona övez. (3. kép) A Szentháromságnak ez az ábrázolástípusa az egyik legrégebbi, ún. tricephalus (három fej egy törzsön). A tricephalus ábrázolások párja a trifrons, tehát egy törzsből kiinduló három arcú típus.¹⁸ Az ilyen típusú Trinitas-ábrázolások a 381-es, a Szentháromság egylényegűségét dogmává emelő konstantinápolyi zsinat után terjedtek el. VIII. Orbán pápa 1628-i tiltó bullája ellenére a típus tovább élt; egyik kései magyarországi példája jól szemlélteti az egyes képtípusok erőszakos változtatásának nehézkességét.¹⁹ (4. kép)

Az értelmezést árnyalja, hogy ez a típust (tehát az egy törzsből kinövő három fejet illetve arcot) az ördög, illetve az általa ébresztett három kívánság²⁰ képi kifejezésére is használták. Először Origenésnél szerepelt az ördög hármasságként való leírása, majd Nikodémus apokrif evangéliumában (400 k.) mint triceps Belzebub jelent meg.²¹ Dante Isteni színjátékában a Sántát jellemezte hasonló leírásban.²² Trifrons Sántáról a *De falsa et vera*...-ban is olvashatunk. Az első metszetet követő magyarázatokban a szerzők Hieronymus Cardanus *De subtilitate*²³ című művéből idézve mutatnak be egy jelenetet, ahol a szentségsértő pap áldozatát követően hármascarú fej, majd az ördögök egynéhány légiója is megjelent.

A második metszet

A második metszet egy talapzaton álló, ágyéktól fölfelé látható emberi testet ábrázol, mely két szakállas fejben végződik. A figura egyik karját áldásra emelve, a másikat leengedve tartja. A fejek fölött dicsfény-nyel övezve a Szentlélek galamb képében látható kiterjesztett szárnyakkal. (5. kép) Az illusztrációt magyarázó szöveg szerint „ez a második monstrum egy krakkói templomban található, s a nagy keresztényi tisztelet-

4. kép: Trifrons Szentháromság. Magyar Nemzeti Galéria. 18. század közepe

tel megfaragott szobor azt ábrázolja, hogy miképpen származik mindkettőből a Szentlélek." Az ezt követő latin versidézet „kétfejű Janusának” hangsúlyozása utalhat ez ábrázolás – típus legkorábbi gyökereire is. A trónoló Szentháromság egy másik lehetséges antik mintaképeként többek között Ernst H. Kantorowicz, s őt követve Kovács Zoltán írta le a késő császárkori érmek egy csoportját, melyek a társuralkodókat egy-

más mellett ülve, közös trónon ábrázolták.²⁴ A synthroni (trónon osztozó) két vagy három figura fölött esetenként az őket megáldó vagy megkoronázó Victoria (a kereszténység államvallássá tétele után Krisztus vagy Krisztogram) is megjelent.

A két különálló emberi test egymás mellé helyezése kevésbé, az egy törzsből kinövő két fej meglehetősen ritka Szentháromság-ábrázolási típus. Mindkét esetben a Szentlélek galamb képében a két fej között lebeg.

A harmadik metszet

A harmadik ábrázolás egy átlós vonalú oltármensát ábrázol, rajta liturgikus tárgyakkal (két égő gyertya és kehely). A mensa mögött álló pap éppen bemutatja az áldozatot, ennek jelzésére az ég felé emeli a nagyméretű ostyát (rajta alig felismerhető Keresztrefeszítés-jelenet). Az ostyából kiáramló dicsfény- és felhőréteg között válik láthatóvá az Atya, alatta keresztel a vállán a gyermekként ábrázolt Fiú, majd a Galamb formájában alászálló Szentlélek. (6. kép)

Beszédes a kötet szerkesztőjének kommentálása: „Mivel a pápisták azt akarják, hogy az ostya imádandó legyen, és ugyanakkor az egyedüli, háromságos Isteni imádják, azt kell állítaniok, hogy az ostyában benne van a teljes háromság, s hogy ez ne tűnjék bálványimádásnak, hetedik Kelemen ezzel a képpel akarta nyilvánvalóvá tenni, amely most is látható Róma különféle udvaraiban.” E megjegyzés megerősíti, hogy ebben az esetben nem csupán az egyes Szentháromság-ábrázolások kigúnyolása volt a cél, hanem az antitrinitáriusok egyik tételére való utalás is az Úrvacsorattal kapcsolatban, akik tagadják, hogy Krisztus valóságosan és lényege szerint jelen van az Oltáriszentségben.²⁵

Az Enyedi György (1555–1597) harmadik unitárius püspök által nemes egyszerűséggel csak „pápista babonának és mulatságnak”²⁶ aposztrofált transzsubstantiatio, tehát átlényegülés tana, mely szerint az ostya és a bor a szertartások folyamán Krisztus testévé és vérévé válik, az 1215. évi lateráni

5. kép: Szentháromság. Fametszet, 53×39 mm. De falsa et vera. Gyulafehérvár 1568

6. kép: Eucharistia. Fametszet, 67×41 mm. De falsa et vera. Gyulafehérvár 1568

7. kép: Eucharistia. Francia miniatúra. Párizs, Bibliothèque Nationale. 15. század

zsinat óta dogma. A tétel igazságát azonban újra és újra bizonyítani kellett a hitetlenkedők előtt; erről tanúskodnak az ún. eucharisztikus csodák, valamint azok képi narrációi is.²⁷ Az Eucharistia-ábrázolások egy típusában az ostyát (egy ritka variánsban az azt szimbolizáló a gyermek Jézust) az átváltoztatás pillanatában az ég felé emelő pap jelenik meg. (7. kép)

Bár a metszet előképeként említett VII. Kelemen-féle ábrázolást eddig nem találtunk, az valószínűsíthetően ugyanolyan nagy példányszámban kibocsátott, az egyes hittételekre utaló metszet lehetett, mint például Binder János Fülöp (1735? – 1811) Apologetikus ábrázolás a katolikus tan védelmére című

8. kép: Szentháromság. Fametszet, 58×50 mm. De falsa et vera. Gyulafehérvár 1568

rézmettszete.²⁸ Utóbbi nem az oltáriszentség és az átváltoztatás jelenetére helyezi a hangsúlyt, hanem Luther és Kálvin ellenében Krisztus és az Atya szerepeltetésével igazolja a katolikus Eucharistia-tan igazságát, egyben az Úrvacsoratan körüli heves vitákra is utal.

Negyedik metszet

A metszeten három többé-kevésbé egyforma szakállas, dicsfénnel övezett szakállas férfi látható egy megterített asztal mögött. Az asztalon tálak, kenyér és kehely látható. A kommentár szerint „többfelé látható ez a pompás dicséretekben sokszor megénekelt neveltséges csinálmány is, mely a háromnak teljes örökkévalóságát, teljes egyenlőségét és teljes egytelenségét bizonyítja.” (8. kép)

Ennek az ábrázolástípusnak a kiindulópontja az Ábrahám és a három angyal ószövetségi története. Ebből több típus is kialakult, úgy mint a találkozás, illetve a lakoma. Utóbbi esetben a jobbra hasonló három férfi zömmel egyedül jelenik meg és utal a Szentháromságra. A típus eredete már az első századra visszavezethető; az Ábrahámot meglátogató három angyalt ugyanis már akkor is a Szentháromság szimbólumának tartották.²⁹ A Sancta Maria Maggiore 5. századi római mozaikján a történet két elkülönített keretben került bemutatásra: az egyik a három vándor megjelenése Ábrahám előtt, a másik a megvendégelés. Utóbbi típus variánsa a három személy vagy angyal egy asztal körül való ábrázolása.

A 12. századtól kezdve az antropomorf Háromság-ábrázolások egyre gyakoribbá váltak, ikonográfiájuk is gazdagodott. Ha a művész a három személy egységét, azonosságát kívánta hangsúlyozni, az isteni személyeket egyformán, többnyire attribútumok nélkül ábrázolta. Ha azonban a hármasság, különbözőség láttatása volt a fontosabb, a személyeket individualizálták; ennek legegyszerűbb módja az attribútumok mellett az életkorok szerinti megkülönböztetés volt.

9. kép: Szentháromság. Fametszet, 60×38 mm. De falsa et vera. Gyulafehérvár 1568

10. kép: Gnadenstuhl. Fametszet, 60×39 mm. De falsa et vera. Gyulafehérvár 1568

Az Ábrahám-jelenet továbbértelmezése a Trinita eucharistica néven ismert típus, ahol a Szentháromság egy asztal vagy oltár mellett tűnik fel, melyen különböző, az eucharistiára utaló motívumok (kehely, tál ostyával, kenyér stb.) láthatók.

Ötödik metszet

A metszet középtájt osztott; felső részén az Atya koronás, dicsfénnel övezett alakja jelenik meg, egyik kezével elbocsátó mozdulattal lefelé mutat, mely irányban a kép alsó felében felhők között a vállán keresztet vivő gyermek Jézus és a Galambként megjelenő Szentlélek látható. (9. kép)

Előképe nagy valószínűséggel az Angyali üdvözlés egy típusa: a gyermek Jézus a mennyből Mária felé szálló alakja már egy 1100 körüli kötéstáblán is megjelent.³⁰ A típus elméleti megerősítést nyert a conceptio per aurem dogmájával, mely szerint az Ige megtestesülése Mária fülén keresztül történt: ezt jelképezi a Mennyekből vagy az Atyától induló, Mária felé tartó fénynyaláb, melyen esetenként a galamb formában látható Szentlélek (ritkábban a gyermek Jézus is) megjelent.³¹ A három isteni személy együttes megjelenése azt jelképezi, hogy a Megtestesülésben az egész Szentháromság részt vett; az inkarnáció pedig a megváltás első aktusaként értelmezhető.³² A típus Magyarországon a 15. században terjedt el.

Metszetünket a következő szöveg értelmezi a De falsa et vera...-ban: „Az Antikrisztus torzszüleménye ez, mely azt mutatja be, hogy Krisztus teste semmit sem kapott a Szűztől, hanem valóságosan az égből szállt alá.” Ez a megjegyzés azért fontos, mert – az Eucharistia-ábrázoláshoz hasonlóan – az antitrinitáriusok másik fontos hittételét is megjelenítette: ők ugyanis nem fogadták el Jézus öröktől való Istenségét; szerintük a megtestesülést követően az Atya akaratából lett azzá.

Hatodik metszet

A hatodik metszeten a trónuson ülő, dicsfénnel övezett koronás Atyaisten maga előtt tartja a keresztet, melyre a fiát feszítették fel. A kereszt tetején áll a kiterjesztett szárnyú, galamb képében megjelenő Szentlélek. (10. kép)

A Kegyelem trónusa vagy Gnadenstuhl típus szentírási alapja a Zsid 4,14–16.³³ Első példái a már a 12. századi miniaturaművészetből ismertek (ilyen a Cambrai Missale Gnadenstuhl-ábrázolása),³⁴ de a késő középkorban Itáliában és Németországban is elterjedt; a quattrocento idején már általános és kedvelt típusává vált a Szentháromságnak.³⁵ Két fő típusa ismert: a trónoló Atya a halott Krisztust tartja vagy a halott Krisztust a kereszten; kettőjük között a Lélek lebeg galamb formájában. Utóbbi néhol érinti szárnyával az Atya és a Fiú száját, mintegy kifejezve, hogy a Lélek az Atya és a Fiú lehelletéből származik.

Hetedik metszet

A hetedik metszet egy keresztet ábrázol, melynek szárai egy-egy medalionban végződnek PATER, ESSENTIA, SPIRITUS S. és HOMO CHRISTUS MEDIAT [or] felirattal. A kereszt közep-tengelyében egy újabb medalionban a FILIUS szó olvasható. (11. kép) A metszet a kötetben található magyarázata szerint „Stancarus találmanya, aki azt képzelte, hogy Krisztus közvetítő az emberek és a teljes háromság között. Három redős tógát is készített, s azt szétnyitogatva mutatta be a háromságot az egységben.” Hogy a metszet ténylegesen Stancarus³⁶ találmanya vagy egy korábbi ikonográfiai típus újraértelmezése, nem dönthetjük el bizonyosan.³⁷

Nyolcadik metszet

A nyolcadik ábrázoláson egy díszes gyűrű látható három, egymástól egyenlő távolságra álló kicsúcsosodó ékkövel. (12. kép) A típust szemléletesen írja le a De falsa et vera... negyedik fejezetének szerzője: „A minap Méliusz Péter³⁸ által az alvilágból visszahívott szörnyeteg. Egyetlen gyűrű három drágakövel ékesítve, hogy egyszerre mutasson be mindent, kedvelt Jehoma – Elohimját, továbbá az egyetlen lényeket és annak három személyét.”

11. kép: Stancaro Szentháromság-magyarázata. Fametszet, 42×42 mm. De falsa et vera. Gyulafehérvár 1568

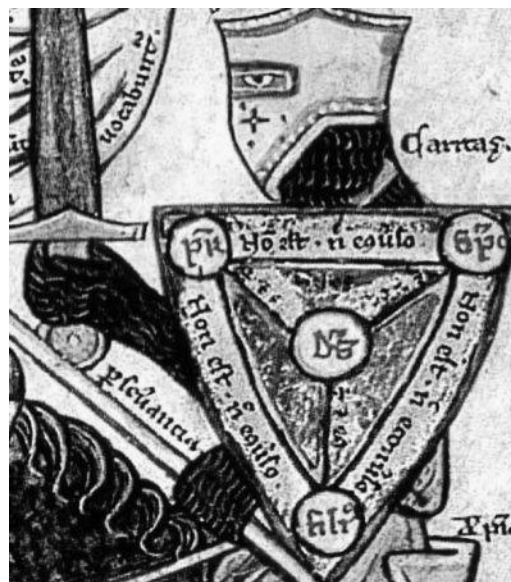

12. kép: Melius Péter Szentháromság-magyarázata. Fametszet, 42×42 mm. *De falsa et vera*. Gyulafehérvár 1568

E gyűrű-motívum egy korai, már az ókeresztény művészetben használt Szentháromság-szimbólumra eredeztethető vissza. A görög delta betű háromszög alakját a Szentháromságra utalónak vélték; használata a teológiai irányelvek változásával hol háttérbe szorult, hol megerősödött: koraközépkori megjelenése után rövid ideig a 11. században jelentkezett, majd a 15. századtól terjedt el a keresztény ikonográfiában. A delta egyik változata az egyenlő szárú háromszög, melynek középpontjában esetenként egy kör is megjelenik a földet szimbolizálva, mely ábrázolás így komplexitásában az isteni gondviselés szimbólumává válik.³⁹ A kört, illetve egymásba fonódó három kört gyűrűk is helyettesíthetik. Az egy gyűrű-

13. kép: A Szentháromság pajzs. Fametszet, 80x47 mm. *Refutatio Scripti Georgii Maioris*. Kolozsvár 1569

14. kép: A Szentháromság pajzs. Guillelmus Peraldus: *Summa virtutum et vitiorum*. 1260 körül

ben lévő három ékkő a hármasság és az egység teljességét hivatott szemléltetni úgy, hogy benne mindkét archetípus, tehát az egyenlő oldalú háromszög és a kör is megjelenik. A kör és a háromszög a barokk korban újra kedvelt Szentháromság-szimbólummá vált.

Kilencedik metszet

A kilencedik metszeten egytestű, háromfejű, dicsfénnel övezett figura trónol, maga előtt pajzsot tartva. A pajzsmezőben négy körformában az Atyára, Fiúra és a Szentlélekre utaló kezdőbetűk jelennek meg; egy-egy körből háromfelé ágazó feliratos sávval. A sávokban az est, illetve non est szavak olvashatók. (13. kép) A metszet feliratok segítségével szemlélteti a Szentháromság legfőbb jellemzőit: az Atya, a Fiú és a Lélek is ugyanaz az Isten, de az Atya nem azonos személy a Fiúval, a Fiú a Lélekkel, a Lélek az Atyával. A metszet felirata: „Hoc Idolum continetur in libro, cui titulus est, Officium beatae virginis: In principio Missae de Trinitate. Qui liber impressus est Romae, Anno Domini 1533.”

A Szentháromság pajzsja vagy Scutum Fidei⁴⁰ néven ismert ábrázolástípus már a középkori angol és francia miniatúra-művészetben is megjelent. Egyes típusok a személyekre utaló attribúciós jegyekkel is bővültek. Esetenként a pajzs nem, csak a geometriai ábrák jelennek meg.⁴¹ Guillelmus Peraldus⁴² *Summa virtutum et vitiorum* (1260 k.) (14. kép) című kódexének egyik illusztrációja a hadba induló vitézzel és annak pajzsán mint az őt védelmező Szentháromság – szimbólummal hűen tükrözi a Trinitas, mint védelmező gondolatát. A pajzsot tartó Szentháromság típusa az előbbi típus egy variánsa, ahol a trifrons Háromság az ábra segítségével mutatja be magát a szemlélőnek. Ilyen metszetillusztrációt ismerünk például egy 1524-ben kiadott párizsi imádságoskönyvben is, mely esetben a négy evangélista-szimbólum megjelenése utalhat a Szentháromság újszövetségi kinyilatkoztatásaira is. (15. kép)

Tizedik metszet

A metszeten egy mezőn lépdelő asszony látható, egyik kezében glóbuszt, a másikkal körmeneti keresztet tartva, fején tiarával. Három fonatú hosszú haja háromfelé száll. (16. kép) Bár a metszetet magyarázó feliraton a Lycisca felirat olvas-

15. kép: Szentháromság pajzsa. Livre d'Heures. Kiad. Simon Vostre. Párizs 1524

ható, a kép valószínűleg más jelentéssel is bír, mint hogy Claudius császár Lycisca néven hírhedté vált felesége, Valeria Messalina képében gúnyolja ki a katolikus egyházat.⁴³

A babiloni parázna János Jelenések könyvéből ismert.⁴⁴ A szentek és Jézus bizonyoságtévőinek véréből megrészegült asszony alakja a keresztény ikonográfiában is megjelent. A re-

16. kép: Babiloni Parázna. Fametszet, 80x47 mm. Refutatio Scripti Georgii Maioris. Kolozsvár 1569

17. kép: Tricephalus Szentháromság. Fametszet, 80x47 mm. Refutatio Scripti Georgii Maioris. Kolozsvár 1569

formáció idején a pápaság, illetve maga a pápa allegóriájaként vált népszerűvé mind a Szentírás-magyarázatokban, mind a gúnymetszeteken és a templomi berendezési tárgyak díszítőfestéseiben is. Mivel a Jelenések könyvében semmiféle utalás nem található a hármasságra, a metszeten látható nő hármasság-hajfonata az adott kontextusban a Szentháromságra utaló motívumnak tekinthető.

Tizenegyedik metszet

A fametszeten egytestű, de háromfejű, három-három kézfejű és lábfejű figura látható dicsfényvel övezve, csillagokkal határolt Glóbuszon ülve. Hat kézfeje közül kettőt áldásra emel. A metszetet kísérő szöveg egy krakkói templomban látott ábrázolásra hivatkozik ebben az esetben is. (17. kép) A metszet címe Lygaeus; a kísérő magyarázó szöveg így hangzik: Hoc idolum extat in templo ad Arce[m] Cracouiensem, quod quotannis in Trinitatis festo populo venera[n] dum proponitur, A qua et nomen suum polonice[m] sortitu[m] est rachos.

A típus a Maiestas Domini ikonográfiai típusát követi; a fő különbség az Úr megháromszorozása az isteni személyeknek megfelelően. A világ felett uralkodó Maiestas Domini, mint a Szentháromság gondolatkörének meglétéről már egy 10. századi miniatúra is tudósít. Az Aethelworld benedictionale egyik miniatúráján a trónoló figura a Maiestas Domini ikonográfiáját követi ugyan, de a felirat többértelművé teszi az illusztrációt: „Omnipotens trinitas, unus et verus deus, Pater, Filius et Spiritus Sanctus.”⁴⁵

A metszet eredeti gúnyos célzatát kérdőjelezi meg, hogy ennek az ikonográfiai típusnak egy kései rokona éppen a magyarországi emléanyagban található meg a pesti ferences templom egyik stallumának háttámláján.⁴⁶ (18. kép)

„Olyan Istent ... hordoznak a lelkükben, amilyent meg is festettek”: a tanulmány címének választott sor szintén a De

18. kép: Szentháromság. A pesti ferences templom stalluma.
18. század első fele

falsa et vera-ban olvasható, s a lehető legpontosabban jellemzi az antitrinitáriusok törekvését tanaik bemutatására a szöveg és a képi ábrázolások együttes erejével. A két kötetben bemutatott metszetek előképei tehát a keresztény ábrázoláshagyományban keresendők; felhasználásuk elsődleges oka, hogy a katolikusok fegyverét mintegy önmaguk ellen fordítva, tehát az évszázadok folyamán tisztelet övezte képeknek a Bibliával való összeférhetetlenségét bemutassa. Szerepük nem csupán az illusztráció, az egyes szövegek kiegészítése volt, hanem teljesen önálló funkcióval felvértezve az évszázados hagyományok jogosságának megkérdőjelezése.

Hiába igyekezett a Hagomány szerepét felülértékelni az egyház, sőt egyenrangúvá tenni az Írással, hiába állította, hogy egyes nagyjai ugyanúgy a Szentlélek sugallatára jegyezték le Bibliaértelmezéseiket (említhetjük például Nagy Szent Gergely legendáját), következtetéseik csak hamisak lehetnek. Miután pedig a katolikus dogmarendszer az Írásra hivatkozva ugyan, de a Hagomány által meghatározott képtípusokat hozott létre, e képeknek szükségszerűen ugyanolyan hamisaknak kell lenniük, mint az Antikrisztus által megfertőzött, értelmében elhomályosított Szentírás-magyarázatoknak.

A bemutatott metszeteknek azonban a Hagományból táplálkozó képi torzulások bemutatásán kívül más, legalább ennyire fontos szándéka is felismerhető. A kísérő szövegek ugyanis többször hivatkoznak a keresztény ikonográfiai hagyománytól eltérő eredetű egytestű, három- vagy kétfejű lényekre. Forrásaikban antik auktorokra és koruk szerzőire egyaránt hivatkoznak. Hieronymus Cardanus 1547-ben megjelent *De subtilitate* című munkájából idézve egy hármas alakban megjelent ördögfigura imadásáról tudósítottak. Barbosa Odoardust,⁴⁷ Magellán útítársát említették a calcuttai Brahman – Visnu – Siva istentriással kapcsolatban: „olyan bálványt kell imádni, amely három koronával van ékesítve, s azt háromnak és egy istennek is nevezik.” Flavius Blondust⁴⁸ idézve említették a szabinok

hármasteneit (Sarctus, Fidius, Semipatex), akikről azt hitték, „név szerint ugyan hármast, a valóságban ugyan egyetlenegy.” Hasonló vonatkozásban említették Ovidius Római naptárját is. Egyes mitológiai személyek, mint Cerberus, Janus vagy éppen az egy törzsből kinövő három fejű és hat-hat végtagú Geryones is hasonló okból kerültek említésre.

E hangsúlyos motívumok és képi egyezéskeresések a bibliai szent eredet ellentételezésére szolgálhatnak;⁴⁹ tehát kevésbé véletlenszerű válogatásként, mint inkább a legproblémásabb típusok tudatos összerendezésének eredményeként értékelhetők. Nem csak azt bizonyítják, hogy az Írás megrontásával alakultak ki, tehát hamisak és a bálványokkal egyenértékűek, hanem az eredetileg e képtípusoknak a keresztény valláson kívüli hasonló ikonográfiai megfeleltetések manifesztációjának is tekinthetők.

Jegyzetek

- 1 Servet Mihály (1511–1553) két munkája: a *De trinitatis erroribus* (1531) és a *Restitutio Christianismi* (1553) nagy hatást gyakorolt az erdélyi Szentháromság tagadókra. Servet úgy vélte, a János evangéliumában sokat vitatott Logos Jézus születéséig az Atyát jelölte, azt követően lett Krisztus, aki azért lett isten, mert az Atya az istenség teljességét adományozta neki. A Lélek pedig nem külön isteni valóság, hanem csak az Atya személytelen ereje, dispositioja.
- 2 *De falsa et vera unius Dei patris, filii et spiritus sancti cognitione libri duo. Authoribus ministris ecclesiarum consentientium in Sarmatia et Transylvania* (leírása: RMNy I. 254.) Id. *Két könyv az egyedülvaló Atyaistennek, a Fiúnak és a Szentléleknek hamis és igaz ismeretéről*. Az Erdélyi Unitárius Egyház Gyűjtőlevéltárának és Nagykönyvtárának kiadványai 2. sorozatszerk. Kovács Sándor – Molnár B. Lehel. Kolozsvár, 2002.
- 3 Dudith András 1568. április 9-én Miksa királynak írott levelében a következőket írta a műről: „*Editur nunc liber Ecclesiarum Transylvanicarum nomine. Mitto exemplum ejus foliis, nam liber nondum allatus est.*” L. Wien, Haus-Hof- und Staatsarchiv, Polon. I. 13c. 47r
- 4 A kiadvány részletes bemutatása: Kovács – Molnár, 2002. 9–27. Balázs Mihály bevezető tanulmánya.
- 5 Thordai Sándor András írására való felelet, melyben az *Antichristus három isteninek dögletős tudományát otalmazza hamissággal és szidalommal* címmel (Gyulafehérvár, 1568). RMNy I. 246.
- 6 Simén Domokos a Császmái – vitairat előbb idézett sorából azt a következtetést vonta le, hogy a vád a *De falsa et vera...* miatt érte az unitárius prédikátort (Keresztény Magvető 1877. 230–232). Kanyaró Ferenc szerint a *De falsa et vera...* negyedik fejezete egy korábbi Császmái – mű alapján készült, és az abban található illusztrációk miatt érte támadás. (*Magyar Könyvszemle* 1896. 331). Borbély István a Hoffhalter műhely nyomdászának nevezi Császmait (*Unitárius polemikusok* 1909. 63). Ezt Gulyás Pál cáfolta kimutatva, hogy a metszetek készítője Raphael Hoffhalter lehetett, akinek Melius Juhász Péter *Az Szent Jánosnak több jelenésnek igaz és írás szerint való magyarázása* című művének előszavában szemére is vetette a nyomdásznak, hogy „a pénzért elárulta, mert megfaragta és csúfolta a Szentháromságot.” (Gulyás Pál: *A könyvnyomtatás Magyarországon a XV – XVI. században* II. 1931. 136–138.). Id. még Soltész Zoltánné: *A magyarországi könyvnyomtatás a XVI. században*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1961. 85–87.

- 7 BALÁZS Mihály: *Az erdélyi antitrinitarizmus az 1560-as évek végén*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1988. 26.
- 8 *Refutatio Scripti Georgii Maioris in quo Deum trinum in personis, et unum in Essentia: Unicum deinde eius Filium in persona, et duplicem in naturis, ex launcis Antichristi probate conatus est* (RMNy I 272.)
- 9 *A Defalsa et vera...* nyugat-európai olvasottságát jelezheti, hogy valószínűleg arra reagálva adta ki Georg Maior wittenbergi evangélikus tanár a *De uno et tribus personis* című vitairatát, melyben Dávid és Blandrata antitrinitárius tanítását támadta. Erre a műre reagált a két erdélyi szerző. Egy másik ismert reflexió a református Károlyi Péter tollából származik (Wittenbergben adták ki 1571-ben *Brevis, erudita et perspicua explicatio orthodoxae fidei de uno vero Deo, Patre Filio et Spiritu sancto adversus blasphemias Georgii Blandratae et Francisci Davidis errores* címmel).
- 10 Az első nyolc metszetet Kanyaró Ferenc és Gulyás Pál leírása alapján a lengyelországi és erdélyi unitárius papok szedték össze a katolikus Krakkó, Róma stb. környékéről. (*Magyar Könyvszemle*, 1896, 331) Az illusztrációkat véleménye szerint Raphael Hoffhalter készítette. (GULYÁS, 1931. 137). Ugyanezt tételezi fel Soltészné is, továbbá az 1569-i kötet három metszetének mesterét a kiadás helyétől függetlenül Raphael Hoffhalterként azonosította, már csak azért is, mert Heltai kiadványainak illusztrációitól tárgyban és stílusban is eltérnek. (SOLTÉSZNÉ, 1961. 61). A tizenegy illusztráció metszőjének kérdésével jelen dolgozat nem foglalkozik.
- 11 A kilencedikre (Jézus megkeresztelkedése) csupán utalás található, metszet nem.
- 12 KOVÁCS – MOLNÁR, 2002. 59–62. Ford. Péter Lajos.
- 13 Az ábrázolásnak ugyanis ki kell mutatnia a személyben a sajátosságot, a lényegben az egységet, a fölségben az egyenlőséget (ennek kifejtését ld.: DÁVID Katalin: *Adatok a Trinitas ikonográfiájához*. In: *Művészettörténeti Értesítő*, XI (1962). 24–39.)
- 14 British Museum, Cotton MS Titus D. XXVII, fol. 75^v. Részletesen KANTOROWICZ, Ernst H.: *The Quinity of Winchester*. In: *The Art Bulletin* XXIX. (1947), 73–85.
- 15 Luca di Tomme: Gnadenstuhl, 1360 k. San Diego, Timken Museum of Art.
- 16 Ábrahám és a három angyal, Jézus megkeresztelkedése, Gnadenstuhl, illetve a Dánielnek megjelent öreg Atya, az emberi alakban megjelent Fiú és a galamb képében a Lélek hármasa. A „monstrum horrendum” kritika több teológusnál is visszatérő elem, mint: Bellarmin: *Disputationes*, Ingolstadt, 1590 és Interian de Ayala: *Pictor christianus eruditus*. Részletesebben ld. HECHT, Christian: *Katolische Bildertheologie im Zeitalter von Gegenreformation und Barock*. Berlin, 1994, 356–364. DÁVID, 1962. 24–39. és KOVÁCS Zoltán: *Antropomorf Szentháromság-ábrázolások a középkori Magyarországon*. In: *Művészettörténeti Értesítő* XLV (1996), 187–202. SZAKÁCS Béla Zsolt: *Szentháromság-ábrázolások a középkori Magyarországon. Kutatási helyzetkép*. In: „Oh, boldogságos Háromság” – *Tanulmányok a Szentháromság tiszteletéről*. Szerk. BARNA Gábor. Budapest, 2003. 13–36.
- 17 Jelen dolgozatban nem foglalkozunk a testetlen és elképzelhetetlen Atya, illetve a kettős természetű Fiú ábrázolhatóságának dogmatikai kérdéseivel, csupán utalnánk arra, hogy az egyházatyák mellett több zsinat (mint a 692. évi trullouszi, a 787. évi niceai – melyre reagál a Libri Carolini –, az 1551. és az 1553–54. évi moszkvai) is tárgyalta e kérdéskört.
- 18 Jellemző példái a magyar emléktárgyakban: trifrons Szentháromság: Gömörirákos, 15. század eleje; tricephalus Szentháromság: Zsegra, 14. század vége.
- 19 BODA Zsuzsa: *Egységes Hármasság – XVIII. századi trifrons Szentháromság-szobor a Magyar Nemzeti Galériában*. In: *Művészettörténeti Értesítő*, XLV (1996), 274–276. Az egy törzsből egy fejű, de három arcú büszt a trifrons-típushoz tartozik; leírása szerint a hátoldal csapolása és faragása arra utal, hogy az arcokat ebben az esetben is közös dicsfény övezte.
- 20 1 Jn 2,16. – a szemek kívánsága, a test kívánsága, az élet kevélysége.
- 21 Siegbert von Glemboux krónikájának folytatásában (1221) az ördög megtévesztésképpen a tricephalus Szentháromság alakjában jelent meg. Idézi: BODA, 1996. 274.
- 22 Pokol, 34. ének.
- 23 Hieronymus Cardanus (1501/06–1576) filozófus, matematikus és fizikus. *De subtilitate* (A Magasztosságról) című munkája 1547-ben jelent meg Baselben.
- 24 Példákkal ld. KANTOROWICZ, 1947. 77–78. és KOVÁCS, 1996. 191.
- 25 Lényegében ugyanezt vallotta Kálvin és Zwingli is ellentétben Lutherrel: az Úrvacsora nem a megváltói áldozat újrajátszódása, hanem csak az arra való emlékezés, tehát csupán jelkép.
- 26 ENYEDI György: *Rövid válasz*. In: *Enyedi György válogatott művei*. Vál. BALÁZS Mihály – KÁLDOS János. Kolozsvár, Kriterion Könyvkiadó, 1997. 50.
- 27 Több olyan legenda ismert, melynek alapja az a papi (és közvetve nyilván laikus) kétely, hogy Krisztus valóságosan jelen van-e az átváltoztatott (és esetleg a hívek által ellopott) ostyában, mely a szertartás alatt (vagy a lopás után) végül csodálatosan ténylegesen testté és vérré változik. Ilyen például a lancianói csoda (8. sz. közepe), ivorrai csoda (1010 k. – Spanyolországban egyébként ezeket Szent Kételynek is nevezik), morrovallei (1560) és a talán legismertebb bolsanói csoda, melyet követően 1264-ben IV. Orbán pápa kötelező ünnepé tette a Corpus Domini, azaz Úrnapi ünnepét. (Ld. még Nagy Szent Gergely miséjét is.)
- 28 1756-ban adták ki Kalocsán, eredetileg Telek József egyik úrnapi prédikációjához készült. Leírása: SZILÁRDFY Zoltán: *Barokk szentképek Magyarországon*. Budapest, 1984. 9. tábla.
- 29 Szent Ambrus és Szent Ágoston is kitért a jelenet feloldására. Utóbbi megjegyzése, hogy Ábrahám hármat látott és egyet imádott („tres vidit et unum adoravit” – ld. Contra Maximinum Arianum Episcum). Ld. DÁVID, 1962. 31.
- 30 EÖRSI Anna: *Sed venit redemptor, et victus est deceptor. Egy román kori Angyali üdvözlet / Keresztre feszítés könyvborító ikonográfiája*. In: *Ars Hungarica*, XXV (1997), 27–46.
- 31 SZAKÁCS, 2003. 15.
- 32 EÖRSI, 1997. 27–46. SZAKÁCS, 2003. 15.
- 33 „...mivel tehát olyan kiváló főpapunk van...járuljunk bizalommal a kegyelem trónusához.”
- 34 *Cambrai Missale*, 1130 k. Cambrai, Bibliothèque Municipale. manuscript no. 224.
- 35 DÁVID, 1962. 28.
- 36 Franciscus Stancarus (1501–1574) olasz protestáns teológus, akit vallási elveiért több országból elűdöztek. Miu-tán Petrovics Péter maga mellé vette, Erdélybe költözött, ahol több hitvitába bonyolódott többek között Dávid Ferencékkel is.

- 37 E tanulmány írója mindeddig nem talált az idézettel rokonítható illusztrációt.
- 38 Melius Péter (1532–1572) debreceni református püspök. Fellépett a radikális vallási irányzatok, elsősorban az anti-trinitarizmus ellen. Dávid Ferencsel is többször bonyolódott hitvitába. A Szentháromság védelméért Debrecenben kiadott munkái 1566-ból és 1567-ből nem maradtak fenn.
- 39 DÁVID, 1962. 27.
- 40 Ld. Eph 6,16: (az ördög ravaszságai ellen felvértezve) „Mindezekhez fölvevén a hitnek pajzsát, amellyel a gonoszoknak minden tüzes nyilát megolthatjátok.”
- 41 Hasonló, bár későbbi, vsz. 18. században készült ábra ismeretes a segesvári Siechhofkirche (ún. „leprások temploma”) szószékének hangvetőjén is. A kiegészítésért köszönet Kovács Zsoltnak.
- 42 Guillelmus Peraldus: a 13. században élt dominikánus szerzetes, lyoni érsek. *Exempla (Summa) virtutum et vitiorum* című bibliai példagyűjteménye a 17. század közepéig az egyik legnépszerűbb erkölcsi példatárnak számított. Kézírt másolatai után 1473-ban jelent meg először nyomtatásban Bázelen.
- 43 SOLTÉSNÉ, 1961. 61. V. ECSÉDY Judit: *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszai 1473–1600*. Budapest, Balassi Kiadó, 2004. 97–98.
- 44 JnJel 17, 4: „Öltözött vala pedig az asszony bíborba és skarlátba, és megékesített vala arannyal és drágakövel és gyöngyökkel, kezében egy arany pohár vala, tele utálatosságokkal és az ő paráznaságának tisztátalanságával”
- 45 PANOFKY, Erwin: *Once more, „The Friedsam Annunciation and the Problem of the Ghent Altarpiece.”* In: *Art Bulletin*, XX (1938). 419–442. különösen: 433. Idézi KOVÁCS, 1996. 191. A *Grimbald – evangelium* (1020 k.) miniatúrája ezt a trónoló alakot háromszorozza meg. Az eredetileg csak egy isteni személyt ábrázoló típusokból kiindulva azok megháromszorozásával nyert új ábrázolási formák hasonló céllal készülhettek, mint a három személyt egy testbe összeolvasztó, de a fejeket (esetleg végtagokat) külön ábrázoló képek: a dogmatika szerint ugyanis az egy Isten három személyből áll, tehát a Maiestas Domini mint személy egyben magában foglalja az Atyát és a Lelket, a Gnadenstuhl-ábrázolások Atyája pedig a fiút és a Lelket is.
- 46 Szilárdfy Zoltán hívta fel rá Boda Zsuzsa figyelmét (ld. BODA, 1996. 275.) A reliefen lant alakú keretelésben, sugárkoszorúban, a fejeken tiarát viselve nagy Glóbuszon trónol a trifrons Szentháromság. A glóbusz alatt kiterjesztett szárnyú sas áll, csőrében a Háromságra utaló háromszöggel. Ez esetben nem csak a három arc, de a három test egybeolvasztása is világosan érzékelhető, így látszik három jogart tartó, két áldó mozdulatú kéz, négy térd és négy, a glóbuszon nyugvó lábfej is.
- 47 Barbosa Odoardus (+ 1521): portugál utazó. Írásai részletekben már 1516-ban megjelentek, összesítve csak 1588-ban.
- 48 Flavius Blondus (1388–1463): *Roma Instaurata* (Az újramódott Róma) című kiadványa nyomtatásban először 1483-ban Velencében jelent meg.
- 49 E jelenség nem egyedi, legalábbis hasonló célja lehetett Christian Franckennek is, aki a jezsuitákkal való 1579. évi szakítását követően megírta *Breve colloquium Iesuiticum* című, a korban nagy érdeklődéssel fogadott művét. Ebben beszámolt arról, hogy egyszer egy japán jezsuita misszió jelentésében egy buddhista kolostor leírását olvasta, melynek tagjait aszketikus életük nagy szentség hírébe hozta. Francken így kommentálta ezt: „Hamarosan tudtára ébredtem ugyanis annak, hogy ki se lehetne olyat gondolni, ami jobban hasonlítana a mi regulánkhöz, azért attól kell komolyan tartani, hogy ez a mi vallási regulánk nem isteni, hanem emberi és filozófiai eredetű, hiszen a pogányok is ismerik, akikről azt állítják szakszerű leírásokban, hogy természetükben, szokásaikban, képességeikben igen hasonlítanak a tehetségesebb európaiakhoz.” Ugyanerre a jelentésre támaszkodva egyéb összehasonlításokat is tett a japánok és a katolikusok vallása közt. Ld. SZCZUCKI, Lech: *Két XVI. századi gondolkodó. Jacobus Palaeologus és Christian Francken*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1980. 91.

“They are carrying such a God in their souls as they painted” Illustrations in two 16th century anti-Trinitarian publications

The purpose of this essay is to present the illustrations of engravings that appeared in two 16th century Transylvanian anti-Trinitarian publications (*De falsa et vera*, 1568 and *Refutatio Scripti Georgii Maioris*, 1659). Besides giving a brief description of the iconographical characteristics of the single representation types, we also look for an answer as to why and how these illustrations of engravings unique in the Hungarian relics could appear. We propose that this is an example of a coexistence of image and text on the base of which they can definitely be separated from the publications that appeared in Transylvania and belong to other denominations.

The altogether eleven engravings belong mostly to the type of representation of the Holy Trinity, which was originally and traditionally accepted in Christian iconography. The context of the texts, however, indicates the sarcastic nature of the engravings. The other group of the illustrations emphasizes the deformed features of the iconographical types and makes them ridiculous by the inter-allusion of the image and text. Therefore, it can be stated that in addition to the traditional iconographical types, illustrations that originally mock the Holy Trinity can be distinguished.